

УДК 94(477)

Недря К.М.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

В статті висвітлюється процес утворення та функціонування інтелектуального співтовариства Д.І. Яворницького, а також реалізовані ним проекти у культурницькій сфері.

Ключові слова: Д.І. Яворницький, інтелектуальне співтовариство, мережеве суспільство, культура.

В статье освещается процесс образования и функционирования интеллектуального сообщества Д.И. Яворницкого, а также реализованные им проекты в сфере культуры.

Ключевые слова: Д.И. Яворницкий, интеллектуальное сообщество, сетевое общество, культура.

The article highlights the process of creation and the functioning of the intellectual community D.I. Yavornitskiy and implemented them cultural projects.

Key words: D.I. Yavornitskiy, intellectual community, network society, culture.

Історія формування та розвитку української культури – це фактично історія її боротьби за місце серед національних культур світу, а подекуди і взагалі за власне виживання. Особливо характерним це твердження є для так званого «довгого ХІХ ст.», а на наше переконання – і початку ХХ ст. української імперської історії. У відповідних умовах (бездержавність, відсутність легітимності культурно-освітніх установ, легальності певних культурних практик та форм, тощо) першість у духовному житті народу починають перебирати різного роду об'єднання/співтовариства: аристократичні салони, панські маєтки, резиденції вельмож-меценатів, літературно-філософські гуртки, таємні організації, масонські ложі, громади, земляцтва/гміни, тощо [22, с. 170]. Це, на думку української дослідниці І.І. Колесник, вже актуалізує дослідження поняття «інтелектуальне співтовариство» та його практичне втілення на українських теренах. І.І. Колесник досліджує вітчизняні інтелектуальні співтовариства ХІХ ст. як на теренах України, так і Російської імперії в цілому. Головною заслугою дослідниці є концептуалізація самого поняття «інтелектуальне співтовариство» в межах вітчизняної історичної науки та успішна апробація мережевого/сітьового підходу для вивчення українського ареалу їх існування [22]. Користуючись відповідним інструментарієм, вона торкається як теоретичних питань обґрунтування доцільності такого підходу, так і суто типологізації інтелектуальних співтовариств, структури, методів діяльності, взаємозв'язків, ролі у розвитку культури тощо. Досить докладно вона розглянула і питання історіографії проблеми дослідження інтелектуальних

співтовариств світовою науковою спільнотою, що дозволяє нам не повторюватись, а адресувати зацікавлених осіб до зазначеного дослідження.

Проте, праця І.І. Колесник залишає місце і для подальших досліджень у цій царині, що є цілком зрозумілим, виходячи з малого обсягу статті. Так, авторка зосередила свою увагу на теоретичних підвалинах дослідження. Розглянуті нею інтелектуальні співтовариства можна назвати знаковими для української історії та культури, однак – не завжди ключовими, а їх перелік не повним. Окрім того, обрані дослідницею хронологічні межі теж сприяють продовженню роботи, особливо по відношенню до рубежу ХІХ – ХХ ст., де однією з ключових постатей як історії так і культури України був Д.І. Яворницький, утворюючи разом з оточенням потужне інтелектуальне співтовариство того часу.

Назвемо працю ще одного відомого історика, що цілковито може вважатися прологом до нашої розвідки, або, радше, наша – її продовженням. У 2005 р. С.В. Абросимова опублікувала статтю «Как говорят...»: Из повседневной жизни екатеринославского дворянства ХІХ в. (по материалам эпистолярной коллекции музея)», в якій дослідила повсякденність відомого дворянського роду Катеринослава Алексеєвих, та його найбільш відомого представника – Г.П. Алексеєва [2]. Орієнтуючись на побутовість, історик детально дослідила питання оточення Георгія Петровича, назвавши його «Котівським гуртком» (за назвою маєтку Алексеєвих – Котівка – *авт.*) та відмітила, що особливе місце у ньому посідав Д.І. Яворницький. Фактично ж, «гурток» був інтелектуальним співтовариством, яке, за класифікацією І.І. Колесник, можна віднести до аристократичних салонів, утворених на базі шляхетсько-дворянських «культурних гнізд». Слідуючи за думкою С. Абросимової, «гуртки – це локальні групи, що мають статусну ідентичність», тобто вони виникали «із соціально-однорідних елементів», що аж ніяк не є аксіомою для Котівки. У своєму середовищі вона об'єднувала як дворянство, так і різночинців з духовенством, що вже є унікальним. Надзвичайним, як для свого часу, є і ідейне осердя «гуртка» – малоросійська історія і культура. Тобто можна вести мову про атипове утворення як для свого часу, так і для теперішньої наукової думки. Відповідним набором рис володіло і інтелектуальне співтовариство Яворницького, яке фактично було результатом еволюції «гуртка» власника Котівки.

Взаємини Дмитра Івановича Яворницького та Георгія Петровича Алексеєва сформувалися і розвинулися на базі спільного захоплення українською історією та культурою (історією козацтва зокрема). Тогочасна Котівка, частим гостем якої був майбутній академік, мала вигляд музею. На алеях її парку були встановлені половецькі кам'яні баби, поруч з якими розміщувалися античні статуї. Будинок прикрашали зброя, вироби з фарфору і скла, картини, східні килими та ін. [2, с. 156]. Окрім того, Алексеєв мав колекції старожитностей, дніпровського бурштину і нумізматики, яка була його особливою гордістю [21, с. 43]. Сам Д.І. Яворницький відмічав, що «Г. П. Алексеев известен в науке как нумизмат, а во всем Новороссийском крае – как собиратель древностей и обладатель большого

музея, стоящего около сотни тысяч рублей. В его музее есть немалая часть и запорожских вещей...» [26, с. 9].

Якщо початково роль Дмитра Івановича у співтоваристві можна охарактеризувати як «рівний поміж рівних» (цей тип відносин був загальноприйнятим у колі Алексеєвих), то з часом він перейняв інтелектуальне лідерство, чому сприяло професійне і статусне зростання. Тобто Д.І. Яворницький виходить на перший план на рівні з Георгієм Петровичем, що, одночасно, вводить його до найближчого оточення останнього та робить фактично членом родини.

На щирість і міцність відносин та повну довіру, якою користувався історик в Алексеєвих вказує те, що він одним з перших дізнався про заручини і весілля доньки Алексеєва – Віри з князем М.П. Урусовим. Цю новину йому повідомив сам Георгій Петрович [20, с. 19]. При цьому, звертає на себе увагу форма повідомлення – телеграма. Оскільки вона теж є підтвердженням близькості Яворницького до родини Алексеєвих. Безперечно, що це була надзвичайно важлива подія в житті родини, яка повідомлялася в першу чергу найближчому колу осіб. Телеграма ж була найшвидшим тогочасним засобом зв'язку, а отже її використання дозволяє зробити висновок про входження до нього Д.І. Яворницького, бо у іншому випадку можливо було надіслати листа. Яворницький на той час перебував у Самарканді, що було пов'язано зі звинуваченням у неблагонадійності. До речі, сам Яворницький розумів вимушеність цього відрадження і називав його засланням [28, с. 56].

Вже через місяць після телеграми – а саме 20 березня 1894 року – Г.П. Алексеєв надсилає рекомендованого листа на ім'я Д.І. Яворницького, у якому пише про весільні приготування. З нього починається і перше, знайомство Д.І. Яворницького з М.П. Урусовим. Г.П. Алексеєв дає останньому наступну характеристику: «...мы благословляем Господа, что он посылает ей (доньці – *авт.*) достойнейшего во всех отношениях человека...» [20, с. 19-20]. Поглибила це попереднє знайомство своїм листом й В.Г. Алексеєва. До нього вона додала, на прохання самого Д.І. Яворницького, фотокартку М.П. Урусова. Заочно Д.І. Яворницького представили і М.П. Урусову, розповідаючи йому про Дмитра Івановича [3]. Це знайомство стало знаковим і, по суті, вирішальним у процесі подальшого розвитку інтелектуального співтовариства майбутнього академіка.

До середини 1890-х років багато членів «Котівського гуртка» змінює місце своєї служби та проживання, а територіальна віддаленість від «центру сили» – маєтку Алексеєва – працює на послаблення зв'язків між ними, а отже і самого співтовариства. Посилювалися ці процеси і певною зміною пріоритетів самого Георгія Петровича, який на той час вже відходить від державної служби і зосереджується на домашніх справах. А зосередитися було на чому. З одного боку – шлюб Віри та необхідність влаштування життя нової родини, а з іншого – смерть другої доньки Ольги від невиліковної хвороби. За таких умов, лідерство переходить до Яворницького, а залишки «гуртка» включаються вже до його інтелектуальної спільноти. Хоча це відбувалося і на умовах певної автономії – Алексеєв продовжував підтримувати відносини з друзями. З декотрими із них Дмитро Іванович вже мав і особисті контакти та листування, а також одноосібно контролював напрацьовані

службові зв'язки. Урусов, як новий член родини Алексєєвих, входив до «співтовариства» Яворницького.

З того часу історик проявляв себе як лідер типу «інтелектуал-менеджер» (за класифікацією П. Бурдьє¹), який вдало поєднує і комбінує адміністративно-управлінські можливості Алексєєва та активно прогресуючого по службі Урусова з власним інтелектуально творчим потенціалом. Фактично утворюється новий тип структури інтелектуального співтовариства. До цього часу, на думку І.І. Колесник, інтелектуальні об'єднання творчого спрямування та об'єднання управлінської еліти (українського походження) існували незалежно, представляючи різні типи співтовариств [22, с. 176-177]. Відповідно, різними були і мета та методи їхньої діяльності. Яворницький же формує для власної творчості не менш унікальну ідею-символ – історія та культура козацтва й України в цілому, а також тісно прив'язує її до свого особистого успіху. Останнє і забезпечує йому підтримку обох складових мережі.

Першим результатом такого симбіозу було вирішення питання з «засланням» Дмитра Івановича. Д.І. Яворницький був незадоволений перебуванням у Самарканді і своїм загальним положенням. Це стимулювало пошук ним можливостей повернення до європейської частини імперії і до викладацької діяльності, зокрема. Сприяє йому в цьому М.П. Урусов. Для вирішення цього питання, Урусов направив Яворницького до свого брата Володимира, який перебував у Москві. Останній домовився з О.В. Бельгардом, правителем канцелярії Санкт-Петербурзького обер-поліцеймейстера, щодо допомоги Яворницькому. Про це він повідомив Яворницького листом від 17 травня 1894 р.: «Благоволите зайти в 10 часов (и не позже 11 ½ часов утра) к правителю канцелярии обер - полицеймейстера ... с прилагаемой карточкой. Алексей Валерьянович Бельгард мною предупрежден и сделает все, что потребуется» [14]. О.В. Бельгард був чоловіком сестри Володимира Петровича та Миколи Петровича – Софії. Таким чином, провадження в цій справі велося через низку представників родини Урусових, з подання М.П. Урусова. Не маємо джерел, аби стверджувати, що лише втручання Урусова дало позитивний результат, але з квітня 1894 року, Д.І. Яворницький вже не повертався до Середньої Азії.

У той же час, між Д.І. Яворницьким та В.П. Урусовим виникла взаємна зацікавленість, обумовлена захопленням історичною наукою. В.П. Урусов приділяв їй увагу. Про це свідчить те, що у третьому випуску дев'ятнадцятого тому видання «Древности. Труды Московского археологического общества» за 1902 рік, він публікує «Доклад о раскопках 1901 г. в окрестностях с. Каменки Харьковской губернии, Изюмского уезда.» [17]. В.П. Урусов сприяв і у наукових пошуках Яворницького в архівах, для чого направляв до нього власну людину, яка займалася роботою у архівах Міністерства Закордонних справ. Все це стало можливим лише за допомоги М.П. Урусова, який дав Яворницькому добрі рекомендації. Цей висновок можливо зробити з того, що на той час В.П. Урусов та Д.І. Яворницький навіть не

¹ П. Бурдьє – французький соціолог та філософ, який виділяв такі типи інтелектуалів: інтелектуал-спеціаліст з окремих питань, фахівець «на всі руки», інтелектуал-одинак, інтелектуал-менеджер.

були особисто знайомі та не мали зустрічей, обмеживши власне спілкування лише листуванням. Причиною цьому була хвороба Володимира Петровича [13].

Допомога Д.І. Яворницькому сприяла налагодженню роботи над архівними матеріалами стосовно історії запорозького козацтва, які згодом були опубліковані у Володимирі в праці – «Источники для истории запорожских казаков» [1, с. 5-23]. Це було зроблено за сприяння М.П. Урусова, який був там віце-губернатором (1894-1899 рр.) У тому ж Володимирі М.П. Урусов заснував місцеву Вчену архівну комісію, до якої увійшли представники Катеринославської губернії, а точніше «Котівського гуртка»: Г.П. Алексєєв, Д.І. Яворницький, М.Д. Срельніков [24]. Тоді історик досить часто бував у Урусових і значно розширив там коло своїх знайомств за рахунок Тереніних (М.М. Теренін – місцевий губернатор), князів Грузинських, Мордвинових, тощо. При цьому, в мережі співтовариства постійно циркулювала та оновлювалася інформація і про катеринославських знайомих: Корфів, Комстадіусів, Таль, К.І. Кранц, та ін.

У родині Алексєєвих-Урусових цікавилися роботою Яворницького не лише як дослідника, а і як літератора та публіциста. Вони зверталися до Дмитра Івановича з проханням надати їм для ознайомлення його нові, часто ще не опубліковані твори, стаючи одними з перших читачів [4; 5; 8; 14] Окрім того, завдяки Д.І. Яворницькому та Г.П. Алексєєву, вони не були байдужі до української культури та мови, звороти з якої використовувала В.Г. Урусова у своїх листах до Дмитра Івановича [3; 6; 7; 9; 10; 11; 12]. М.П. Урусов же в одному зі своїх листів прохав Яворницького написати йому декілька назв українських рослин і квітів, які були придатні для імен коней [15].

Листування Д.І. Яворницького з В.Г. Алексєєвою було більш інтенсивним, ніж з князем Урусовим, що можна пояснити більшою заклопотанністю останнього у справах служби. Воно мало безперервний характер, не припиняючись в залежності від змін місця служби і проживання Урусових (Гродно (1899 – 1901 рр.), Полтава (1901 – 1906 рр.), Катеринослав (з 1908 р.). Зв'язок підтримувався навіть у проміжний період між Полтавою та Катеринославом, коли Урусови перебували за кордоном, де князь відновлювався після тяжкої хвороби. Тематика листів лише підтверджує взаємопроникливість Яворницького та Урусових як у особисте життя, так і у справи один одного.

Окрім поштового зв'язку, вони продовжували підтримувати і особисті контакти, які працювали на зміцнення мережі та реалізацію мети її існування. Урусови-Алексєєви, запрошуючи Яворницького на гостини, часто забезпечували і власні інтереси. Так, Дмитро Іванович брав участь у благодійних ініціативах родини, при цьому пропагуючи українську історію та культуру. Особливо примітними у цьому відношенні були два останні періоди служби Урусова – полтавський і катеринославський. У Полтаві історик брав участь у низці вечорів, проведених на користь будинку працелюбності та місцевого Червоного хреста, виступаючи на них зі своїми літературними та історичними творами. При цьому він використовував українську мову. На це слід звернути особливу увагу, оскільки у 1903 р. українська мова опинилася у Полтаві в центрі скандалу. Того року у місті відкривали пам'ятник І.П. Котляревському і проводилися «котляревські дні», на які було запрошено делегації всіх українських земель. Але на самому заході виступати делегатам

українською мовою заборонили. І зроблено це було з відома губернатора М.П. Урусова, офіційна позиція якого у національному питанні чітко корелювалася з державною. Яворницький активно займався на Полтавщині і збиранням колекції української старовини, у чому теж допомагали Урусови. Тобто, ми можемо констатувати наявність певних «подвійних стандартів» з боку Миколи Петровича, а насправді це є свідченням дієвості інтелектуальної мережі Дмитра Івановича. Додатково підтвердити це можна тим, що у 1904 року Д.І. Яворницький планував прочитати лекції у Кременчузі, але не міг цього зробити без відповідного дозволу губернської влади. І такий дозвіл він отримує в Урусова одразу після звернення [16].

Апофеозом діяльності інтелектуального співтовариства можна вважати період з 1908 по 1917 рр., коли його постійним центром знову стає Котівка¹. В 1908 р. Урусов був обраний катеринославським губернським предводителем дворянства і повернувся до губернії. Тим самим відбувається територіальне возз'єднання співтовариства, оскільки і Яворницьким жив та працював тут. В цей проміжок часу можна виділити чотири головні культурницькі проекти реалізовані досліджуваним співтовариством. Першим з них стає «малоросійський хутір», створений під час виставки 1910 р., головою розпорядчого комітету якої був Урусов. Хутір було облаштовано в межах кустарного відділу і представляв він з себе українську хату з подвір'ям, що мало ознайомлювати відвідувачів з сільським колоритом. Окрім того, на самому хуторі відбувалися виступи сліпого кобзаря, що лише доповнювало враження. Окрім того, все архітектурне оздоблення виставки початково планувалося у малоросійському стилі, але з невідомих причин (швидше за все, завадив політичний фактор) воно було змінено на ампір.

В цьому заході проявили себе не лише зв'язки Урусова та Яворницького. Великий внесок у його вирішення зробили «полтавські» знайомі, представники тамтешньої архівної комісії, які теж входили до інтелектуального співтовариства.

Вдалою видається і співпраця з південним відгалуженням інтелектуальної мапи Яворницького – Одеським відділенням Імператорського російського військово-історичного товариства, де ключові ролі грали О.В. Каульбарс, П.М. Адріанов, М.О. Сулькевич, Б.В. Едуардс. Її результатом стала низка як реалізованих, так і не доведених до завершення починань. Серед них: встановлення пам'ятної дошки на місці загибелі князя Святослава, перенесення пам'ятника Катерині II у Катеринославі, встановлення пам'ятної стели на місці Кодацької фортеці, повернення залізничній станції «Осокорівка» її історичної назви «Чортомлик», подорож по Дніпру і дослідження залишок козацьких січей і зимівників, перейменування окремих військових формувань Російської армії з присвоєнням їм імен козацьких полководців, викуп на відновлення могили І. Сірка, тощо.

Третім проектом була катеринославська «Просвіта», яка об'єднала довкола себе інтелігенцію міста й інтелектуальну еліту регіону, яка у більшій чи меншій мірі теж належала до інтелектуального співтовариства Яворницького. Вона проіснувала у

¹ Це твердження автора слід розцінювати як умовне і засноване виключно на локалізації служби Урусова і Яворницького в Катеринославі, що дозволило відновити систематичні зустрічі у Котівці. Однак, і до цього вони відбувалися саме там але з набагато меншою періодичністю, коли служба дозволяла обом проводити відпустку у губернії.

місті до лютого 1916 року і сприяли цьому особисті відносини історика з Урусовим. Підтвердженням цьому можуть служити слова Д.І. Дорошенка, які Євген Чикаленко занотував у щоденнику в січні 1914 року: «Під утиском майже всі «Просвіти» позакривалися, зосталася тільки катеринославська та кілька її філій. Своїм існуванням вона зобов'язана губернаторам, які дивляться на них крізь пальці. (Я з своєї сторони скажу, що зобов'язані вони існуванням Д. Яворницькому, який живе в приятельстві з катеринославським губернським предводителем кн. Урусовим, що має великий вплив на губернаторів – Є.Ч.)» [25, с. 263]. «Просвіта» у Катеринославі проіснувала найдовше з поміж усіх існуючих у межах сучасної України. Під час Першої світової війни Катеринославське товариство «Просвіта» було корисним і для М.П. Урусова як для головноуповноваженого з влаштування біженців Південно-Західного фронту. Організацією було створено так званий «Комітет допомоги населенню Галичини», який опікувався біженцями з західноукраїнських земель. Він займався їх розміщенням, облаштуванням побуту, збором коштів і дозвіллям. А все це входило у сферу обов'язків Урусова. Окрім того, «Просвіта» відкрила їдальню для сімей фронтовиків, влаштовувала різдвяні ялинки по селах Катеринославщини для дітей селян-фронтовиків, концерти на користь поранених, тощо.

Останнім був проект будівництва храму – пам'ятника загиблим у Першій світовій війні, – на території лікарні Червоного хреста (очолюваного М.П. Урусовим). Цікавим було те, що за проектом храм мав бути трикупольним і виконаним у місцевому стилі, під чим розумівся малоросійський козацький стиль: «По своему виду и внутренней отделке храм этот будет точной копией древних запорожских и будет напоминать собою далеких рыцарей героев, запорожских козаков...» [23, с. 365]. Але він так і не був завершеним.

Все вище означене сприяло зростанню авторитету співтовариства та його лідера Д.І. Яворницького. Це виражалося у зверненнях за протекцією до нього, хоча спрямовані вони були на Урусова. Серед таких «прохачів» можемо виділити: М.Г. Сластіона – музейного діяча; О.Г. Сластіона – живописця, графіка, архітектора, мистецтвознавця, етнографа і педагога; К.Є. Котова – культурно - громадського діяча, поета, письменника; та ін. Відстежити ступінь завершеності більшості з їхніх прохань, зачасти не є можливим, що зумовлено їхнім приватним характером. Вирішення таких питань могло відбуватися на рівні особистих зустрічей з М.П. Урусовим і, відповідно, – не мати документального підтвердження.

Про впливовість об'єднання свідчить і формування кроссмережєвих зв'язків з іншими співтовариствами. Серед них можна виділити звернення до Яворницького Олени Пчілки. Її прохання стосувалося власної доньки О.П. Косач-Кривинюк, яку вона хотіла влаштувати на роботу лікаркою у Катеринославі за допомогою Урусова [19, с. 240]. Через нього Яворницькому вдалося скласти цю протекцію. У травні 1910 року доньку було призначено патронажним лікарем у с. Лоцманська Кам'янка [25, с. 257]. Пізніше вона стала активним діячем Катеринославської «Просвіти», увійшовши таким чином до «інтелектуального співтовариства» Яворницького. Сама ж Олена Пчілка познайомилася з Яворницьким у серпні 1905 року, коли відвідувала у Катеринославі XIII археологічний з'їзд. Пізніше за допомогою до М.П. Урусова для Олени Пчілки звертався кум Яворницького Я.Г. Гололобов, який не зміг улаштувати

переїзд її видання «Рідний край» з Києва до Полтавської губернії. Визнаючи у листі від 27 квітня 1914 р. свою неспроможність, Гололобов апелює до Яворницького, відмічаючи, що лише Урусов зможе посприяти вирішенню цього питання [20, с. 138]. Не віднайдено документальних підтверджень передачі цього прохання Урусову та його втручання у вирішення цієї справи, але з 1915 року «Рідний край» видавався у м. Гадяч, Полтавської губернії. Це опосередковано свідчить про його участь. Також на окрему увагу заслуговує звернення Д.І. Дорошенка до Яворницького. У листі від 18 лютого 1915 року він звертається з проханням відносно М. Грушевського, якого через неблагонадійність мали відрядити до Симбірська. Дорошенко просив Яворницького звернутися до М.П. Урусова, аби той міг вплинути на перегляд вироку щодо Симбірська як кінцевого поселення і заміну його на місто, яке має університет. При цьому він натякав на необхідність проживання Грушевського у Москві для роботи в архівах [18, с. 234]. У випадку позитивного вирішення питання, це давало змогу Грушевському продовжити власні дослідження. Звернення є цікавим з точки зору мережевого аналізу, оскільки Грушевський сам був центром «інтелектуального співтовариства», але воно не мало у своєму колі такої впливової людини як М.П. Урусов. Дорошенко ж виявився людиною, яка входила до кола зв'язків як Яворницького, так і Грушевського. Яворницький не зміг зарадити у цьому проханні, можливо через зайнятість Урусова під час Першої світової війни.

Отже, інтелектуальне співтовариство Д.І. Яворницького було досить дієвим у сфері легітимації культурних форм, що засвідчують реалізовані ним проекти і починання. Маючи досить тривалі традиції, що брали свій початок з «Котівського гуртка», воно спромоглося створити власну ідею-символ, яка ґрунтувалася на українському історико-культурному пласті і знайшла своє відображення у роботі і текстах Яворницького-історика. При цьому, маючи традиційне організаційне ядро, співтовариство еволюціонувало до новітньої структури, яка об'єднала в собі адміністративно-управлінську (державницько-політичну) складову, у вигляді Алексєєва-Урусова і творчо-інтелектуальну на чолі з Яворницьким.

Бібліографічні посилання:

1. Абросимова С.В.З історії видання монографії Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» / С.В. Абросимова. //Січеславський альманах. – Д.:2009, - вип.4. – С. 5-23
2. Абросимова С.В. «Как говорят...»: из повседневной жизни екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) / С.В. Абросимова. // Скарби музеїв: збірник статей. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 156 с.
3. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 8.04.1894 р. – арх.20570.
4. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 28.11.1900 р. – арх.20601.
5. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 18.01.1901 р. – арх.20631.
6. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 16.11.1902 р. – арх.20602.
7. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 19.07.1904 р. – арх.20580.
8. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 9.02.1906 р. – арх.20627.
9. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 23.09.1910 р. – арх.20616.
10. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 13.11.1910 р. – арх.20606.
11. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 23.04.1914 р. – арх.20576.
12. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 22.07.1916 р. – арх.20635.

13. ДІМ. – Урусов В.П. Лист до Д.І. Яворницького. 16.05.1894 р. – арх.20623.
14. ДІМ. – Урусов В.П. Лист до Д.І. Яворницького. 17.05.1894 р. – арх.20596
15. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 20.03.1901 р. – арх.20621.
16. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 11.10.1904 р. – арх.20620.
17. Древности. Труды Московского археологического общества / Под ред. В.К. Трутовского – М.:1902 г. – 372 с.
18. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип.1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд. С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник – Дніпропетровськ: Гамалія,1997. – 888 с.
19. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд. С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Під заг. ред. Н.І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
20. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького / Укладачі С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д.: АРТ-ПРЕС,2005. – 740 с.
21. Золоті імена в історії міста. Почесні громадяни Катеринослава: Бібліограф. видання / Упоряд.: І. Голуб, В. Лазебник. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009. – 72 с.
22. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. - №1. – С. 169-193
23. Летописи Екатеринославской учёной архивной комиссии / Под ред. А.С. Синявского – Екатеринослав,1915 – Вып. 10 – 365 с.
24. Недря К.М. Катеринославці у Володимирській вченій архівній комісії / К.М. Недря // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 1. – С. 119-128.
25. Чабан М.П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): Бібліографічний словник. – Дніпропетровськ: ІМА-прес,2002. – 536 с.
26. Чабан Н.П. Там, где жил Кот / Н.П. Чабан // Експедиція ХХІ. – 2009. - № 41. – С. 9.
27. Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907 - 1917) / Чикаленко Є.Х. – Т. 1. – К.: Темпора, 2004. – 428 с.
28. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М. Шубравська – К.: Наукова думка,1972. – 253 с.

Надійшла до редколегії 15.05.2014.